

Medreselerde Geceleyenlerin Profilleri Üzerine Bir Deneme: Tokat Medreseleri Örneği (1830-1847)

Murat HANİLÇE (*)

Öz: Orta Karadeniz bölümünün iç kesimlerinde kalan Tokat şehri, merkezinde bulundurduğu medreselerle Osmanlı döneminde çevresine de eğitim hizmetleri sunan önemli bir merkezdi. Şehir, ticari canlılığı, kültürel birikimi ve sosyal imkânlarıyla çok sayıda öğrenciyi kendisine çekmekteydi. Medrese geleneği Türklerin Anadolu'ya girişi kadar eski olan bu şehrin medreseleri XIX. yüzyılın ilk yarısında da canlılığını sürdürmekteydi. Tokat medreselerinin ya da Türkiye'deki medreselerin mimarisi, sanat tarihi açısından önemi, vakıflarla ilişkileri, şehir yaşamındaki yeri vb. konularda şu ana kadar yapılmış çeşitli akademik yayınlar bulunmaktadır. Ancak, belirli bir dönemde medreselerde geceleyen, bu yapılara gelip-giden öğrenciler ve bunların özellikleri hakkında herhangi bir yayın bulunmamaktadır. Bu çalışmada, XIX. yüzyıl ortalarında, medreselerinde ilim tahsil etmek üzere başka yörelerden Tokat şehrine gelen talebelerin profili çıkarılmaya çalışılmıştır. XIX. yüzyıla ait Tokat Nüfus Defterlerinin kaynaklık ettiği bu çalışma ile çeşitli bölgelerden gelip Tokat'taki medreselerde geceleyen öğrencilerin yaşları, nereden geldikleri, nereye hareket ettikleri, fiziki görünüşleri açıklayıcı bilgilerle tasnif ve tahlil edilmiştir. Adı geçen konu, 1830-1850 yılları arasında tutulmuş Tokat'a ait 28 adet nüfus defteri üzerinden seçilen beş adet yabancı Müslim defterinden derlenen bilgilerle ortaya konulmuştur. Bu yönüyle nüfus defterlerinin aynı zamanda Osmanlı ülkesinde medreseler ve medreselerde okuyan yabancı öğrencileri aydınlatmadaki rolü de yerel ölçekte ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tokat, medrese, talebe, profil, nüfus.

An Essay on the Profiles of Those Staying Overnight At Madrasahs: A Case Study of Tokat Madrasahs (1830-1847)

Abstract: The city of Tokat situated in the inner parts of Middle black sea area was an important center providing educational services during the Ottoman Period. It was an attractive city for its economic vitality, cultural richness and social facilities for many students. The madrasahs of this city with its historical background up to the Turks' entering Anatolia was still popular in the first half of XIXth century. There have been many academic publications about the architecture of madrasahs in Tokat and in Turkey, the importance of art history, relationships with the foundations (waqfs) and their importance in city life. Yet, there is no single essay on the students' staying overnight at the madrasahs at a specific period and the characteristics of the madrasahs. In this study, it is aimed to have a look on the profiles of the students coming from other places to the madrasahs for educational purposes in Tokat in the middle of the XIXth century. With the help of the sources of Tokat Population Registers of XIXth century, this study aims to classify and analyze the students staying at madrasahs overnight, their ages, places of departure and destinations, and physical appearances. The subject has been examined with the help of five foreign Muslim

---

*)Yrd.Doç.Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi (e-posta: mhanilce@gmail.com)

sources compiled from 28 population and registered books of foreigners between the years of 1830-1850. From this point of view it has been aimed that population books had great impact on reflecting the role of the students having education in Ottoman madrasahs and information about the foreign students at local scales.

Keywords: Tokat, madrasahs, student, profile, population.

Makale Geliş Tarihi: 10.06.2016

Makale Kabul Tarihi: 17.02.2017

I. Giriş

10. ve 11. yüzyıllarda ilk İslam medreseleri heteredoks olarak ifade edilen doktrinlere karşı mücadele etmek ve Sünni doktrini desteklemek üzere kurulmuştur. Daha sonra, halifeler ve Müslüman toplumun ileri gelen ve zengin şahısları İslam ülkelerinde çok sayıda medrese inşa ettirmişlerdir. Bu medreselerde ilke olarak, kurucularının inancını ve mezhebini esas alan İslam araştırmaları okutulmuştur. Osmanlılar ise, yeni bir imparatorluğun temellerini attığı zaman, diğer Müslüman devletlerin onlara terk etmiş oldukları birçok medrese bulmuşlardır ve bu müesseselerin kurucularının tespit ettikleri kuralları büyük ölçüde korumuşlardır. 1330'da Orhan Bey'in İznik'te ilk Osmanlı Medresesi'ni açmasından itibaren, Osmanlı Türkleri de ya müstakil olarak ya da külliyelerin bir parçası biçiminde gerek Anadolu'da gerekse de Rumeli'de çok sayıda medrese kurmuştur.

Her medresede zorunlu olarak bir müderris bulunmaktaydı. Müderrisin başlıca görevi, vakfiyelerde belirtilen şartlara göre akli ve nakli bilimler; başka bir ifadeyle, dini bilimler (ulum-ı şeriye) ve alet bilimleri (ulum-ı aliye) ve faydalı bilimler (ulum-ı nafia) okutmaktır. Medrese öğrencilerinin bir kısmı leyli (yatılı-gececi) olup medrese hücrelerinde (oda) kalıyorlardı (Yediyıldız 2003: 210-212). Diğerleri ise nehari (gündüzlü) olup yalnız dersleri takip ediyorlardı. Bazı medreselerde, talebeler içinden daha kıdemli olan ve muid adı verilen bir kişi müderrise yardım ediyordu. Bu işlevi bazen danışmendler üstleniyordu. Danışmendler, medrese eğitimi tamamlamış bilim adamları olup, müderris olabilmek için yedi sene beklemeyi ve araştırma yapmayı göze alan kişilerdi. Tokat'ta Danışmentlilerin şehre hâkim olmasından itibaren medreselerle tanışan Anadolu kentlerinden biri olmuştur.

Türk hâkimiyeti boyunca Tokat'ta 34 medrese kurulmuştur (Bk. Tablo 1.). Bu medreselerden Pervane Bey (Gök) ve Meydan Medresesi gibi bir kısmı bir külliyenin parçasıdır. Bir kısmı ise daha çok belli ihtisas alanlarına yöneliktir. Cami-i Kebir (Ulu Cami) Medresesi Darü'l-kurra, Mevlanazade Darü'l-hadis ve Pervane Bey Medresesi Darü't-tıp alanlarında yoğunlaşmıştır. Medrese kurucuları içerisinde devlet ileri gelenleri ve erkekler ön planda yer almakla birlikte Hanım Medresesi ve Meydan Medresesi'nde olduğu gibi kadınlar da yer alabilmiştir. Bununla birlikte bu 34 medresenin mühim bir kısmı mahalle camilerinin ya da mescidlerinin bir parçası gibi teşekkül etmiştir.

Tablo 1. Türk Hâkimiyeti Boyunca Tokat'ta Kurulan Medreseler

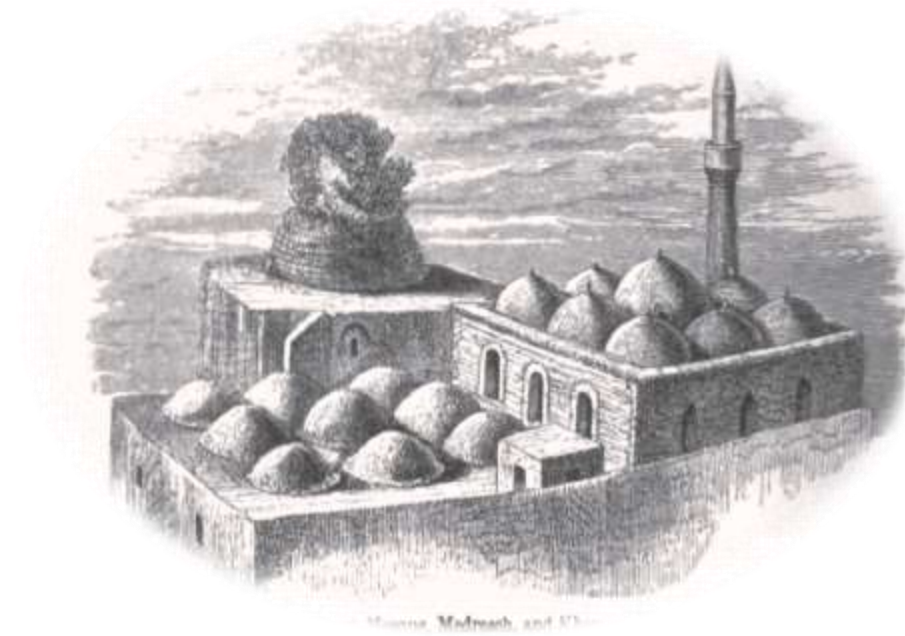
Medrese Adı	Medrese Adı	Medrese Adı
Alacamescid	Hatuniye (Meydan)	Ortamedrese
Ali Paşa	Haydarhane	Pervane (Gökmedrese/Gökdaire)
Atlamataş	Hisariye	Perviz
Cami-i Kebir (Darül-kurra)	Hoca Ahmed	Sofu Ali Hoca (Yeni Daire)
Cemal Yahya (Tekke)	Hocazade	Şeteciler/Renciler
Darülhadis Medresesi	Horuş	Yağcı
Debbağhane-i Atık (Haseki Ali Ağa)	İvazpaşa	Yağıbasan (Çukur)
Elbistani	Kadıhasan Darülhadisi	Yar Ahmed
Eski Mahkeme Camii	Kalenderhane	
Genç Mehmed Paşa (Örtmeli/Mihmad Hacıb)	Kameriye	
Hacı Esir	Mahmud Paşa	
Hacı Ömer	Mevlana Ümmet	
Hanım (Feyziye/Hanım Dairesi)	Mevlanazade Darülhadisi	

Kaynak: İlmiye Salnameleri, Tokat İl Yıllıkları, Şimşirgil 1992; Açıkl vd. :2005;, Tunca 2000; Aktaş, 2009; Çelik, 1999.

1070'lerden kısa bir süre sonra Türk hâkimiyetine giren Tokat Anadolu'da medrese ile tanışan ilk merkezlerden biri olmuştur. Şehirde en eski tarihli medrese Sivas Danişmentlerinden Melik Nizameddin Yağı Basan (hükümdarlığı 537-562/1142-1166) tarafından yaptırılmıştır. Kurucusuna binaen Yağıbasan adı verilen bu medrese halk arasında Çukur Medrese adıyla şöhret bulmuştur. Anadolu Selçuklu sultanlarından İzzettin Keykavus II zamanında 645/1247 senesinde tamir görmüştür (Acunsal t.siz: 87-89). 1939 depreminde kırılan kitabesi Eyyubi nesih yazısıyla yazılmıştır (Meral 1938: 25). Anadolu'nun ilk kapalı avlulu medreselerinden birisidir (Kuran 1968: 39-52). İki eyvanı bulunan tek katlı bir yapıdır (Akyüz vd.: 2010: 35). En önemli özelliği 14 m. çapındaki tromplu kubbesinin ortasında bulunan 10 m.'ye yakın açıklıktır (Yavi 1986: 52).

Binası günümüze kadar ulaşan Gökmedrese M. 1277'de *Pervane Bey Darüşşifası* olarak kurulmuştur (Açıkl 2012a: 149-162). Evliya Çelebi burayı *Bimarhane* olarak anlatmaktadır. Kitabesi mevcut değildir. Halk bu medreseye *Kırkızlar* adını vermiştir (Acunsal t.siz: 89). Medreseye halkın Kırkızlar adını vermesinin nedeni medresenin sağ köşesinde bulunan her birinde, iki kız çocuğunun yattığına inanılan 20 mezar kalıntısıdır (A. Cemal 1932: 65). Gökmedrese'nin 1811 senesine değin darüşşifa özelliğini koruduğu aynı tarihli bir vesikadan anlaşılmaktadır. Bu vesikada belirtildiğine göre Pervane Bey Medresesi'nin *Darüşşifa* ve *Darü's-sülehası* olduğu, *Musalla-yı Tokat* olarak da anıldığı, vakıf gerlirlerinin dört sehminin darüşşifada tabip olanlara verildiği ve iki sehminin Darü's-sülehasıya aktarıldığı görülmektedir (Tokat İl Yıllığı 1967: 60). Gökmedrese 1827 senesinde tamir edilmiştir (Cinlioğlu 1951: 137-138). 1926 senesinde emekli Tarih

öğretmeni Halis Turgut Cinlioğlu'nun girişimleriyle müzeye dönüştürülmüştür (Tokat İl Yıllığı 2006: 270).

Resim 1. Tokat'ta Bedesten, Takıyeciler Camii ve Yağbasan Medresesi (Henry John Van Lennep-Little Known Parts of Asia Minor'dan alıntı.)

Alacamescid Medresesi cami ya da mescitlerin yanına eklenen medreselere örnektir. Medresenin de yanında bulunduğu Alacamescid *Küçük Minareli Camii* olarak da anılmaktadır. Alacamescid Mescid kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla Anadolu Selçuklu sultanlarından III. Alaeddin Keykubat zamanında 700/1300-1 tarihinde Abdülaziz bin İbrahim tarafından yaptırılmıştır. Tokat'ın Samanpazarı'nda (Sulusokak) bulunmaktadır. 911/1505-6 tarihinde, daha sonra Şah İsmail'le yaşanan çatışmalarda yaşamını yitiren Abdurrahman bin Ahi Eda'nın ruhu için tamir edilmiştir (Uzunçarşılı 2003: 26-27; 65-66). Bir Selçuklu eseri olan Alacamescid'in kuruluşu ile ilgili önemli bilgilere sahip olursa da medresenin ilk olarak hangi dönemde inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte medresenin XVIII. yüzyılda yenilendiğini ve camiye bitişik bir yapı olarak tasarlandığı düşünülmektedir. 1196/1781 tarihli Mustafa Nasuh Vakfı Alacamescid Mescidi'nin kible tarafında olan kapı üzerinde talebelerin konaklaması için yeniden altı oda ve bir dersane inşası için malından ayırmış ve vakf etmişti. Vakıf sahibi Mustafa bin Nasuh aslen Ortapare kazasına tabi Emirsaid köyündendi ve Tokat'ta Sofular mahallesinde sakindi. Medrese için Vakf-ı Medrese-i Mustafa bin Nasuh notu düşülmüştü. Büyük olasılıkla medreseyi yenilemişti (VGMA. Mf. 578: 17/9).

Fotoğraf 1. Tokat Gökmedrese Ön Cepheden Görünüm

Osmanlıların Fetret Devri'nde inşa edilen Hisariye Medresesi ilk kurulduğunda Haç Dağı eteklerindeydi. Sonradan Takyeciler Camii yanında eski bir han arsasında yeni bir medrese yapılmış ve eski medresenin kitabesi bu yeninin kapısı üzerine konmuştur. 1320 ve 1337 senelerinde olmak üzere iki defa tamir görmüştür. Günümüzde binası satılmış olduğundan ev olarak kullanılmaktadır. Kitabede medrese kurucusu olarak Emir Yahşi Beyoğlu Emir Hisar gösterilmektedir. Amasya Tarihine göre Hisar Bey Bayezid Paşa'nın kardeşidir (Asarkaya 1941: 24-25). 1411'de yapılan asıl medrese kitabesi mermer üzerine sülüs hatla yazılmıştır. Kitabe Osmanlı devrine ait ve Çelebi Mehmed'in Amasya'daki emareti sırasında vücuda getirilmiştir (Acunsal tsiz.: 89). Kitabesinde Darü'l-fukara (Fakirler Evi) olarak anılmaktadır (Uzunçarşılı 2003: 41-42). Harap durumu nedeniyle kitabesi ve kapı süslemeleri sökülerek 1953'te Tokat Müzesi'ne taşınmıştır (Yavi 1986: 71).

Meydan Medresesi 890/1485 tarihinde aynı isimli cami ile birlikte yapılmıştır. *Hatuniye*, *Sultaniye* ve *Gülbahar* Medresesi olarak da anılmaktadır. Kurulduğunda 30'lu medreselerden biriyken 1559'dan sonra 40'lu medreseler arasında zikredilmiştir. Başlarda hariç (gündüzlü) olan medrese, 1652'den itibaren dâhil (yatılı) olmuştur (Tokat İl Yıllığı 1998: 210).

Genç Mehmed Paşa Medresesi Örtmeliönü Mahallesindeydi. Genç Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kitabesinden anlaşıldığına göre 1107/1685'te inşa edilmiştir (Uzunçarşılı 2003: 88). Genç Mehmed Paşa aslen Tokatlı olup 1683 Viyana Kuşatması'nda bulunmuş bir zattır. Osmanlı idari yapısında kapıcıbaşıllığa kadar yükselmiştir. Devrinde Anadolu'da eşkıya takibinde de görev almıştır. 1692 senesinde Sivas beylerbeyi olmuştur (Cinlioğlu 1950: 38). 1106/1694-95'te vezir, bir sene sonra da Konya valisi olmuştur. Yaptığı yolsuzluklar nedeniyle 1696'da öldürülmüştür (Uzunçarşılı 2003: 88).

Hanım Medresesi, 1213/1798 tarihli Abdülcabbar-zade Kerimesi Ayşe Hanım bint-i Ahmed Paşa'nın Hanım Dairesi Medresesi Vakfı Vakfiyesinde belirtildiğine göre Soğukpınar-ı Müslim Mahallesindeydi. Dört bab hücresi vardı. Dört dükkân, bir miktar bahçe, tatlı su ve diğer müştemilatı içeren bir yapıydı. Ayşe Hanım Tokat'ın Yaşmeýdan Mahallesi sakinlerindendi. Mahmudpaşa Mahallesinde bir adet bahçe, Cağagölü'nde bir bahçenin yarısını medresesi vakfına ayırmıştı. İlk müderrisi Es-seyyid El-hac Mehmed Efendi'ydı. Bahçelerin kirasının 1/3'ü müderrise, 1/3'ü medrese odalarında kalan talebelere veriliyordu. Talebeler her gün ders bitiminde vakıf sahibinin ebeveyninin ruhlarına üç ihlas ve bir fatiha okumaktaydı (TŞS. 4: 59). 1221/1806 tarihli Hadice Hatun ibnete Mustafa Vakfı vakfiyesinde Ayşe Hanım'ın yeniden bina eylediği medrese olarak anılmaktadır (TŞS. 10: 38). Bu bilgi medresenin daha önce var olan bir medrese üzerine inşa edildiğini göstermektedir.

Tokat'ta bazı önemli medreseler hakkında bilgi verdikten sonra XX. Yüzyıl başlarına kadar faaliyetlerini yürüten ve ilmiye salnamelerine yansıyan medreselere bir göz atabiliriz: 1899 ve 1900 yıllarına ait İlmiye Salmeleri Tokat'ta bulunan medreselerde okuyan öğrenciler hakkında bazı veriler içermektedir. Buna göre söz konusu tarihlere gelindiğinde Tokat şehir merkezinde 12 faal medrese vardı ve en çok öğrenci Tekye Medresesi ve Hanım medreselerine devam etmekteydi (Bk. Tablo 2).

Tablo 2. 1899-1900 Yıllarında Tokat Medreseleri

Medrese	Bulunduğu Mahal	Müderris	Öğrenci Sayısı 1899	Öğrenci Sayısı 1900	Kurucusu
Tekye	Soğukpınar-ı Müslim	Hacı Osman Efendi	75	72	Cemaleddin Yahya Efendi
Elbistan	Elbistan	Mehmed Efendi	54	51	Hacı Ahmed Efendi
Feyziye	Tokat	Hacı Hasan ve Hacı Abdülkadir Efendiler	72	70	Ayşe Hanımefendi
Horuş	Horuş	Hacı Hasan Efendi	15	14	Bilinmiyor
Yağbasan	Eskiciler Çarşısı	Ahmed Efendi	40	38	Yağbasan ve Ali Paşa
Debbağhane	Muslihiddin	Hafız Ahmed Efendi	24	25	Bilinmiyor
Mihmad Hacib	Mihmad Hacib	Osman Efendi	32	30	Genç Mehmed Paşa
Cami-i Kebir	Cami-i Kebir	Mehmed Efendi	10	12	Abdullah Bey

Esir	Debbağhane-i Atık	Sabit Efendi	43	39	Bilinmiyor
Hisariye	Saman Pazarı	Vekil Mehmed Efendi	48	48	Hisar Bey
Şeteciler/Renciler?	Yaşmeydan	Asım Efendi	17	15	Bilinmiyor
Gökdaire/Gökmedrese	Meydan-ı Müslim	Ömer Efendi	62	60	Pervane Bey

Kaynak: Salname-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317, s. 1254-1259; Salname-i Maarif-i Umumiye, sene 1318, s. 1404-1407.

II. Tokat Medreselerinde Geceleyenlerin Profilleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin Tokat'la ilgili araştırmaya açtığı 28 nüfus defteri bulunmaktadır. Bunlardan Yabancı Müslim nüfusun kaydedildiği beş defterde Tokat medreselerinde geceleyen yabancı öğrencilerin profillerini ortaya koyabileceğimiz bilgilere yer verilmiştir.¹ Defterlerden öğrencilerin yaşı, geldiği memleketi, adı ve baba adı, boyu, sakal ve bıyığı, geliş ve ayrılış tarihleri ve medreselerde ne kadar süre kaldıklarına ilişkin bilgilere ulaşmak mümkündür.

İncelediğimiz defterlerde 20 medresede geceleyen öğrencilerle ilgili verilere ulaşmak mümkündür (Bk. Tablo 3.). Bu da 1830'dan 1847'ye kadar bu kadar medresenin yabancı öğrenci kabul ettiğini göstermektedir. Söz konusu dönemde yatılı öğrencilerin en kalabalık olduğu tarih 1838-39 seneleridir. Bu tarihte 20 medresede toplam 281 öğrenci gecelemeaktadır. Bu iki sene boyunca Gökmedrese ve Hacı Esir medreselerinde 30'dan fazla öğrencinin konakladığı anlaşılmaktadır.

Tablo 3. 1830-1846-47 Arasında Tokat Medreselerinde Geceleyenlerin Sayısı

Medrese Adı	1830-31	1838-39	1842	1843-44	1846-47
Alacamescid	11	12	5	5	3
Atlamataş	0	6	3	3	2
Cami-i Kebir	7	13	6	6	3

¹ Tokat medreseleriyle ilgili bu çalışmada yararlanılan beş nüfus defteri şunlardır: (1) Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Nfs. d..2284: 417-431. Bu defter H. 1246/ M. 1830-1831 senesi başlangıçlıdır. Tokat kazası Müslim defteridir. Tamamı 479 sayfadan oluşan bir defterdir. (2) BOA. Nfs. d..2451: 21a-31b. H.1254/ M.1838-1839 senesi başlangıçlıdır. 40 varaktan oluşan bir defterdir. Biz varakları a-b şeklinde isimlendirdik. Tokat merkez kazası Müslim defteridir. (3) BOA. Nfs. d..2458: 15-26. H. Receb 1258/ M. Ağustos-Eylül 1842 başlangıçlıdır. Tamamı 28 sayfadır. Tokat merkez kazası Müslim defteridir. (4) BOA. Nfs. d.. 2459: 6-12. Defterin başlangıç tarihi H. 1259/ M. 1843-1844'tür Tamamı 20 sayfadır. Tokat kazası Müslim defteridir. (5) BOA, Nfs. d.. 2470: .6b-12b. H. 1263/ M. 1847-1848 başlangıçlıdır. Tamamı 14 varaktır. Tokat merkez kazası Müslim defteridir.

Debbağhane-i Atik	11	11	11	9	15
Elbistani	18	23	14	11	17
Genç Mehmed Paşa	5	19	14	13	9
Gökmedrese	7	33	11	11	0
Hacı Esir	0	32	12	11	13
Hanım	21	20	14	12	11
Hoca Ahmed	0	1	1	1	1
Hocazade	37	18	11	10	9
Horuş	9	5	2	2	4
Kameriye	12	17	6	6	4
Meydan	26	17	16	15	18
Perviz	1	2	5	2	1
Sofu Ali Hoca	18	17	15	15	14
Tekke	28	24	16	14	11
Yağbasan	12	6	3	3	9
Yağcı	14	4	1	1	0
Yar Ahmed	1	1	0	0	0
Toplam	238	281	166	150	144

A.Medreselerde Geceleyenlerin Statüleri

Medreselerde konaklayanların büyük bir çoğunluğu öğrencilerdi. Öğrenciler talebe-i ‘ilm veya talebe-i ‘ulûm şeklinde defterlere not edilmiştir. Bazen de öğrenci olduklarına ilişkin bilgi verilmeksizin “tahsil-i ‘ilm için” geldikleri bilgisi verilmiştir. Bununla birlikte, Tokat medreselerinde sınırlı sayıda öğrenci olmayan kişilerin kaldığı da görülmektedir. Bunlar arasında fukaralar birinci sırayı oluşturmaktadır.

1830-31’de Tokat medreselerinde konaklayanlardan dört kişi fukara olarak belirtilmişti. Bunlardan biri Alacamescid; ikisi Meydan (Hatuniye); sonuncusu Yağcı Medresesinde konaklamaktaydı. Alacamescid Medresesi’ndeki fukara 60 yaşında olup Kütahya Sancağı Sandıklı Kazası nüfusundandı (BOA. Nfs. d. 2284: 421). Meydan Medresesi’nde konaklayan iki fukaradan birisi Mardinli’ydi. 43 yaşındaki Hacı Ahmed bin Mehmed yedi senedir medresede misafir olarak kalmaktaydı. Memleketi belirtilmemiş diğer fukara ise yazının yapıldığı yıl Tokat’a gelmiş olan ve 5 C. 248/30 Ekim 1832’de medresede kaldığı sırada yaşamını yitiren Derviş Hüseyin bin Bekir’di (BOA. Nfs. d. 2284: 427). Yağcı Medresesi’nde kalan fukara Salih bin Abdurrahman Tokatlı’ydı ve 60 yaşındaydı (BOA. Nfs. d. 2284: 420). 5 L. 1250/4 Şubat 1835’te medreseye yerleşmişti (BOA. Nfs. d. 2284: 420).

Fukaradan başka medreselerin konukları içerisinde müderris, müderris vekilleri de yer almaktaydı. 1830-31'de Hocazade Medresesi'nin konuklarının en başına Hisariye Müderrisi El-hâc Salih Efendi bin Ömer yazılmıştı. Defterin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Salih Efendi ZA 1247/Nisan-Mayıs 1832'de Muslihiddin Mahallesi'ne taşınmıştı (BOA. Nfs. d. 2284: 417). Salih Efendi'nin bir başka medresenin müderrisiyken bu medresede konaklaması ve ardından büyük olasılıkla bir eve taşınması söz konusu tarihlerde medresesinin bakım ve onarım görme ihtimaliyle ilgili olmalıdır. 1838-39'da Hanım Medresesi'nin sakinleri içerisinde, aynı medresede *ders-i amm* olan Hekim Abdullah Efendi bin Abdullah da bulunmaktaydı. Abdullah Efendi 50 yaşında olup 20 senedir bu medresedeydi ve tedrisle meşgul olduğu yazılmıştı (BOA. Nfs. d. 2451, s. 24b). 68 yaşındaki Lazistanlı Laz İsmail Efendi bin Ömer Efendi 1838-39 senesi itibarıyla görev yaptığı Perviz Medresesi'nde gecelemekteydi ve 30 senedir bu görevi yürüttüğü belirtilmekteydi (BOA. Nfs. d. 2451: 21a). Aynı seneler Sufi Ali Hoca Medresesi'nin *ders-i amm/müderris vekilliği* görevini 30 senedir yürüten Tozanlı nahiyesi İbsile köyü doğumlu Mehmed Efendi bin İsa da aynı medresenin geceleyenleri içerisinde kendine yer bulmuştu (BOA. Nfs. d. 2451: 22b). Mehmed Efendi 1842-43 ve 1843-44 yılları yazımlarında da medresede kalmaktaydı (BOA. Nfs. d. 2458, 23; BOA. Nfs. d. 2459: 11). Bütün bu müderrislerin dışında ulemeden olduğu belirtilen ancak mevki ve makamı hakkında herhangi bir bilgi verilmeyen Hasan Efendi bin Hüseyin de 1838-39 senesinde Alacamescid Medresesi'nde konaklamaktaydı (BOA. Nfs. d. 2451: 30a).

Tokat medreselerinin sakinleri içersine 1838-39'da iki seyyah da katılmıştı. Bunlardan birisi Buharalı; diğeri Musullu'ydu. İkisi de Cami-i Kebir Medresesi'nde konaklamaktaydı. 35 yaşındaki Buharalı seyyah şehre bir sene önce gelen 35 yaşındaki Sadullah bin Mehmed'di. 40 yaşında olan ve üç senedir Tokat'ta bulunan Nakşibendi tarikatına mensup Garib Süleyman Dede bin Mahmud Musul Sancağı İmadiye Kazasındandı (BOA. Nfs. d. 2451: 28b). Süleyman Dede 1842 ve 1843-44 yazımlarında da deftere geçirilmişti ve Nakşibendi tarikatından olduğu da ayrıca belirtilmişti (BOA. Nfs. d. 2458: 20; BOA. Nfs. d. 2459: 9).

Son olarak medreselerin talebeler dışındaki konukları içerisinde 1838-39'da bir evsiz ve bir yatalak vardı. Evsiz Tokadlı Abdullah bin Abdurrahman'dı. Yağbasan Medresesi'nde geceleyen Abdullah 70 yaşındaydı. Kendisi için *bi-kes* (evsiz) notu düşülmüştü (BOA. Nfs. d. 2451: 28a). Yatalak, Yar Ahmed Medresesi'ndeydi. 11 Z. 1254/25 Şubat 1839'da medresedeyken öldüğü anlaşılan ve 10 senedir Tokat'ta bulunan Hacı Derviş Efendi bin Mehmed Niksarlı'ydı. Kendisi için deftere *esir-i firaş* (yatalak) notu düşülmüştü (BOA. Nfs. d. 2451: s. 28a).

Bütün bunlar dikkate alındığında, medreselerde geceleyen, 1830-31'de 238 kişiden 233; 1838-39'da 181 kişiden 173; 1842'de 166'dan 164; 1843-44'te 150'den 148 ve son olarak 1846-47'de 144'ten 144'ünün öğrenci olduğu ve ilim tahsil etmeye geldiği anlaşılmaktadır.

B. Medreselerde Geceleyenlerin Yaşları

Tokat'la ilgili incelediğimiz nüfus defterlerinin tamamında medreselerde geceleyenlerin yaşlarına ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Genellikle medresede konaklayan kişilerin adı ve diğer fiziki özellikleri verildikten sonra en alta "sin" kısmına ilgili kişinin yaşları yazılmaktaydı. Muhtemelen deftere sonradan eklenen kişilerin yaş bilgisi verilmemişti. Biz oluşturduğumuz tabloda onları belirsiz şekilde kategorize etmeyi tercih ettik.

Tokat medreselerinde kalanların yaşları 6'dan 70'e kadar değişmekteydi. Bununla birlikte yaş konusunda daha net olan 1838-39'dan sonraki sayımlara bakıldığında öğrencilerin mühim bir kısmının 21-30 yaş aralığında yoğunlaştığı görülmektedir. 1838-39 senesinde Tokat medreselerinde konaklayanların 136 tanesi ya da % 48,39'u 21-30 yaş aralığındaydı. Öte taraftan 1838-39'da 11-20 yaş dilimindekiler 97 kişiyle % 34, 51'lik bir dilimi oluşturmaktaydı. Bu tarihte 31-40 yaş arasındaki 35 öğrenci % 12, 45'lik bir orana sahipti (Bk. Tablo 4.).

1842'de 21-30 yaş aralığında olan 83 kişi tüm kalanların % 50'sine karşılık gelmekteydi. 31-40 yaş arasında yer alanlar % 24'lük bir kesimi temsil etmekteydi. Bir önceki sayıma göre bu yaş aralığındakilerin oranı nerdeyse iki kat artmış; bu durumun tam tersi olarak 11-20 yaş grubundakilerse 31 kişiyle toplam 166 kişinin % 18,67'sini oluşturmıştı. Aynı durum 1842'deki yazımın bir kopyası görünümündeki 1843-44 tarihli sayımda da değişmemiştir.

1846-47 senesine gelindiğinde ise 11-20 yaş aralığındakiler %27,7; 31-40 yaş aralığındakilerse % 16,6'lık bir dilime girmektedir. Bütün bu veriler Tokat medreselerine okumak üzere gelenlerin önemli bir kısmının 11-40 yaş aralığında olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Tablo 4. Medreselerde Geceleyenlerin Yaşları

Yaş Aralığı/Sene	1830-31	1838-39	1842	1843-44	1846
6-10	0	0	3	2	2
11-20	3	97	31	28	40
21-30	19	136	83	74	70
31-40	14	35	40	37	24
41-50	9	5	6	6	5
51-60	4	4	2	2	1
61-70	1	4	1	1	2
B. siz	188	0	0	0	0
Toplam	238	281	166	150	144

C. Medreselerde Geceleyenlerin Geldikleri Memleketler

Tokat medreselerinde okumak üzere gelenlerin önemli bir kısmı Tokat ve çevresi ile Canik, Trabzon ve Sivas sancakları nüfusuna kayıtlı kişilerdi. Hatta 1838-39 sayımında

medreselerde yazılanların 94'ü, bir başka ifadeyle % 33,45'i Canik sancağı ve bağlı kazalar ve nahiyelerinden gelmişti (Bk. Tablo 5.). Tokat'a Osmanlı ülkesin dışından Buhara gibi yerlerden gelenler de vardı. Ahışhalılar ise göçmen bir grubu temsil etmekteydi. Bazılarının geldikleri memleketler verilmeyip aşireti yazılmıştı.

Tokat ve çevresinden gelenler merkez, Artukabad, Kazabad, Yıldızili, Turhal, Tozanlı ve Zile yörelerindendi. Bunlar içerisinde önemli bir kısmı Kazabadlılar oluşturmaktaydı. Kazabad'ın o tarihlerde bir merkezi olmamasına rağmen Gülüd ve Dimorta gibi köylerde medreselerin varlığı eğitimi teşvik etmekteydi.

Canik ve yöresinden gelenlerin Ordu, Çarşamba, Fatsa, Aybastı, Ünye çevrelerinde yoğunlaştığı; Niksar ve Erbaa gibi yerlerin Tokat'a yakın olmasına rağmen daha az öğrenci gönderdiği görülmüştür. Trabzon yöresinden gelenler ise daha çok Giresun ve çevresine yoğunlaşmıştır. Trabzon'un Büyükliman (Vakfikebir) ve Poladhane (Akçaabat) gibi değişik yerlerinden öğrenciler vardır. Karahisar-ı Şarki'den ise en çok Koyulhisar ve İskefsir gibi yerleşimlerden öğrenci gelmiştir (Bk. Ek-1). Sivaslılar içerisinde ise Divriğililer önemli bir paya sahiptir. Aşiretlerden gelenler ise muhtemelen Tokat Turhal arasındaki Sağancı ve Çağiranlı gibi aşiretleri temsil etmiştir.

Tablo 5. Tokat Medreselerinde Geceleyenlerin Memleketleri

Memleketi	1830-31	1838-39	1842	1843-44	1846-47	Memleketi	1830-31	1838-39	1842	1843-44	1846-47
Tokat ve çevresi	41	65	30	25	34	İstanbul	0	2	0	0	0
Acara, Ahışa ve Buhara	2	8	14	13	7	Karahisar-ı Şarki	1 1	9	10	10	7
Amasya	2	11	5	5	0	Kars	1	0	1	1	1
Ankara	1	0	0	0	0	Kastamonu	3	1	1	1	0
Aydın	3	2	2	2	1	Kayseri	2	4	1	1	0
Bağdad	1	0	0	0	1	Konya	2	1	0	0	0
Bozok	0	4	2	2	4	Kütahya	1	0	0	0	0
Bursa	1	0	0	0	0	Maraş	1	0	1	1	0
Canik ve yöresi	30	94	47	44	42	Mardin	1	0	0	0	0
Çağiranlı aşireti	1	0	0	0	2	Musul	0	1	1	1	0
Çankırı	1	1	2	2	1	Niğde	0	1	0	0	1
Çorum	3	0	1	0	1	Sağancı aşireti	0	5	1	1	1
Diyarbakır	1	0	0	0	0	Selanik	0	1	0	0	0

Erzincan	5	3	3	3	2	Sivas	1 0	16	14	12	16
Erzurum	0	0	2	0	0	Teke	0	0	2	1	0
Girid	1	0	0	0	0	Trabzon- Lazistan	1 7	32	19	18	17
Gümüşhane	1	7	1	1	4	Belirtilmemiş	9 4	13	6	6	2
Harput	1	0	0	0	0	Toplam	2 3 8	281	166	150	144

Tokat medreselerinin başka memleketlerden gelen çok sayıda talebeye ev sahipliği yapmasında bazı önemli faktörlerin etkili olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi şehre karayolundan ulaşımın kolay olması ve şehrin ticaret ve üretim açısından önemli bir yere sahip olmasıdır. Nitekim şehir Anadolu'da kuzey-güney ve doğu-batı yönlü yollar üzerinde önemli bir merkez konumundaydı. İran'dan yola çıkan kervanlar, 17. yüzyıldan itibaren batı yönlü seyahatlerinde daha güvenli buldukları Erzurum-Tokat yolunu tercih etmeye başlamışlardı. Anadolu'nun iç bölgelerini Sinop, Samsun, Ünye gibi kıyı kentlerine bağlayan ulaşım yolu üzerinde yer alması, şehri transit ticaretin ve bölgelerarası dağıtımın önemli merkezlerinden biri yapmıştır (Genç 2000: 274; Evliya Çelebi 1315: 62-67; Tavernier 1713: 11 vd.).

Şehir 1659'da Rum defterdarlığın kaldırılıp defterdarlığa bağlı mukataaların bir voyvodaya iltizama verilmesiyle birlikte Rum Eyaletinin mukataalarını üstlenen voyvodaların mali ve idari merkezi haline gelmiştir. Tokat, bu vasfını voyvodalığın kaldırıldığı 1840 yılına kadar sürdürmüştür (Özvar 1998: 37-38; Beşirli 2005: 167 vd.). Bu özelliklerine ek olarak Tokat, 1708 yılında Anadolu'daki iç gümrük merkezlerinden biri haline getirilmiştir (Genç 2000: 280). Şehirde bakır cevheri bulunmamasına rağmen Osmanlı döneminde Tokat'ta bakır işlemeciliği de önemli ölçüde gelişmiştir (Tournefort 2005: 222-223). XVIII. yüzyılın ortalarında Ergani'de bakır madeninin işletilmeye başlanması ve buradan elde edilen ham bakır cevherinin son tasfiyeden geçirilmek üzere Tokat'ta bulunan kalhaneye gönderilmesi şehrin gelişimine etki eden önemli kararlardan biridir. Bundan sonra Tokat, Osmanlı ülkesinde bakır metalurjisinin en büyük merkezi olmuştur (Genç 2000: 288). 1808'de Tokat'ta bakır eşya üretimi yapan 300 dükkân bulunmaktaydı (Ercüment 1991: 163-166; Textier 2002: 167).

XV. yüzyıldan itibaren kendi ürettiği ipeği işleyen Tokat üreticisi, XVIII. yüzyılda İran'dan gelen ham ipeği de işlemeye başlamıştır. Bu yüzyılda Erzurum Gümrüğü'nden en fazla ipek geçiren tüccarlar arasında Tokatlılar ilk sırada yer almaktaydı (Erim 1984: 106-108). Kökleri XV. yüzyıla dayanan ve XVIII. yüzyılda Tokat'ta daha da gelişen önemli bir sanayi dalı da dericiliktir. Tokat'ta üretilen sarı ve mavi maroken deriler karayoluyla Samsun'a ulaştırılıp oradan Rumeli'de Eflâk'a kadar geniş bir bölgede alıcılarına aktarıldı (Tournefort 2005: 223).

XVIII. yüzyılda pamuklu dokuma ve basma imalatında oldukça ileri giden Tokatlı üreticilerin ihtiyacını karşılamak üzere yeni ve daha büyük bir boyahane inşa edilmiştir (Açıkel vd. 2005: 34). Tokatlı tekstil tüccarlarının dağıtım ve pazarlamada ağırlıklı olarak Samsun iskelesini tercih ettikleri bilinmektedir. Bununla beraber, XVIII. yüzyılda Trabzon'a gelen Gürün ve çevresinden tüccarların terekelerinde birçok Tokat basmasının

adına rastlanması, Anadolu'nun birçok yerinden tüccarların Trabzon'a Tokat çemberleri getirmesi Tokat'ın tekstil ürünlerinin Trabzon iskelesinden de pazarlandığını ortaya koymaktadır (Aygün 2005: 201).

Şehrin bu ekonomik yönü ve yollar üzerindeki konumu yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Kars'tan Aydın'a, Selanik'ten Kayseri'ye ve hatta Buhara gibi Osmanlı ülkesinin dış kesimlerinden insanların şehre gelişini ve okumasını kolaylaştırmıştır. Buna ek olarak Canik yöresinde henüz şehirleşmenin gelişmediği Ordu yöresi kıyı kesimleri ve iç bölgeleri bir bakıma Tokat eğitim kurumları için ilgili yöreleri hinterland ve bir öğrenci kaynağı konumuna getirmekteydi.

Tokat'a başka memleketlerden talebe gelmesine etki eden bir diğer faktör ise şehirde öğrencilerin birçok ihtiyacını karşılayabilecek müesseselerin varlığıdır. Örneğin medreselerde geceleyen öğrencilerin en önemli ihtiyaçlarından biri aydınlanmaydı ve şehirde bulunan mumhane öğrencilerin bu ihtiyacını gidermek için bazı kolaylıklar getirmekteydi. Örneğin, 1233/1817-18 tarihli bir kayıta belirtildiğine göre, Mumhane mukataasını alan mumcu büyük ve küçük mumların her bir okkasını halka 40 paradan satarken, medreselerde sakin talebenin kaldıkları her bir odaya adet üzere 6 okkasını 80 paraya vermektedir (Cinlioğlu, 1951: 199). Şehirdeki birçok vakıf, medresede geceleyen öğrencilere bazı kaynaklar ayırmakta ve medreselerde yatılı okuyan öğrencilerin yaşamını kolaylaştıran bazı ödemelerde bulunmaktaydı.

Hiç şüphesiz her medrese bir vakıf kurumuydu ve doğal olarak bu vakıfların kendi tasarrufunda işletmeleri ve akarları vardı. Bunlardan öğrencilere pay aktarılmaktaydı. Ancak bunun dışında şehirdeki diğer hayır sahiplerinin de kurdukları vakıflar kanalıyla medreselerde geceleyen öğrencilere kaynak aktardığı görülmektedir. 1232/1817 tarihli Hüseyin bin Abdullah Vakfı Debbağhane-i Atik Mahallesindeki El-hac Esir'in medresesinden bahsetmekte, vakfın ödeme yaptığı kalemler arasında medrese talebelerini de göstermektedir (TŞS. 21: 80). 1211/1797 tarihli Ayşe Hatun bint-i Cin Ali'nin Yeni Daire Medresesine Meşrut Vakfı Vakfiyesinde Perviz Sokağı demekle bilinen yerde Yeni Daire Medresesinde beş odada sakin talebe-i uluma her ay 20'şer para verilmesinden bahsedilmektedir (TŞS. 2: 134-135). 1093/1682 tarihli Nakibü'l-eşraf Kaymakamı Esseyid Mehmed Efendi ibn-i Eşşeyh Hüseyin Efendi Vakfının şartlarından biri Yağbasan Medresesinde sakin olan talebelere her sene on batman pirinç satın alınıp dağıtılmasını istemektedir (VGMA. Mf. 484: 334-335). 1247/1832 tarihli Şerife bint-i Hasan Ağa Vakfının şartları içerisinde senede 15 gurusluk bir koyun kestirilip medresede okuyan talebelere verilmesi yer almaktadır (TŞS. 37: 139-140). 1189/1774 tarihli Sarı Müftü Vakfı Yağbasan medresesinin 16 bab hüccesinde kalan medrese talebelerine 3 taksit halinde 36'şar gurus olmak üzere 108 akçe tayin etmektedir (VGMA. Mf. 580: 392/220).

Tokat'ı çevresine göre bir eğitim merkezi haline getiren üçüncü bir faktör ise şehrin kültürel yönden gelişmişliği idi. XVII. yüzyılda Tokat şehrine uğrayan Evliya Çelebi, bu

şehir halkının olgun ve kültürlü olduğuna dikkat çekerek, cümle halkın *Envarü'l-Aşıkın* ve *Muhammediye* kitaplarını ezberden okuduklarını kaydeder (Evliya Çelebi 1315: 59-60; Evliya Çelebi 2001: 33). XIX. asrın ilk yarısında Tokat'ta kitap kültürü oldukça ileriye. Şeriye sicillerindeki kayıtlarda 344 kişinin terekesinde toplam 513 adet kitap bulunmaktaydı. Bunlardan şehrin Gayrimüslim sakinlerine ait 36 İncil dışında tutulduğunda çoğu, Arap dili, İslami bilimler olmak üzere astronomiden matematiğe farklı disiplinlerden kitaplardı (Açıkel 2012b: 191-214).

D.Medreselerde Geceleyenlerden Ölenler, Nakledilenler, Memleketlerine Geri Dönenler ve Başka Memleketlere Gidenler

Tokat medreselerinde 1830-1842 arasında geceleyenlerden 11'i ölmüş, 18'i başka bir medreseye nakledilmiş ve 54'ü Tokat'tan ayrılmıştır (Bk. Tablo 6.) 1830-31'de ölenlerden ikisinin Yağbasan Medresesi'nde kaydedilmesi dikkat çekicidir. Bunlardan birincisi Tokat'a bağlı Kafirni nahiyesi Muhat köyünden olup İstanbul'a giden ve daha sonra burada yaşamını yitiren 30 yaşındaki Salih bin Abdullah'tı. İkincisi ise Tokat Cemaleddin mahallesinden olup medreseye nakledilen 60 yaşlarındaki Saraç İbrahim bin Ömer'di. Bu ikincisinin medresede sağlığının bozulması ve kimsesiz kalması nedeniyle bulunduğu düşünülebilir (BOA. Nfs. d. 2284: 424). Memleketi ve yaşı belli olmayan Meydan Medresesi'nde ölen Derviş bin Hüseyin'in geldiği tarihe yakın bir süreçte yaşamını yitirmesi, medreselerin hastalara da oda ayırmış olma ihtimalini güçlendirmektedir (BOA. Nfs. d. 2284: 427). Diğer medreselerde de bu tarihlerde ölenlerin Tokat'a kayıtlı olması ya da memleketinin belirsiz olması bu kişilerin hasta olmaları nedeniyle medreseye alındığını doğrular niteliktedir. Bununla birlikte 1838-39'da Elbistan medresesinde yaşamını yitiren öğrenci Giresun'un Karabulduk köyünden 17 yaşındaki Osman bin Ömer'di (BOA. Nfs. d. 2451: 24a). Bu durum medrese öğrencilerinin de ölenler arasında olduğunu ortaya koymaktadır. 1842'de ölen tek talebe Debbaghane-i Atik Medresesi'nde 30 yaşındaki Koyulhisarlı Hasan bin Selim'di (BOA. Nfs. d. 2458: 18).

Tokat Medreselerinde öğrencilerin bulundukları medreselerden başka medreselere nakledilmesi mümkündür. Medreselerden nakledilen 18 misafirden 3'ü dışında tamamı medreseler arası geçişi kullanmıştı. Söz konusu tarihlerde başka medreselere öğrenci veren başlıca medreseler Gökmedrese, Hocaşade ve Kameriye medreseleriydi. Gökmedrese 1838-39'da 3 öğrencisinden ikisini Cami-i Kebir, birini Debbaghane-i Atik camisine vermişti. Hocaşade Medresesi ise 1830-31'de iki öğrencisinden birini Tekke medresesine, 1838-39'da ise bir öğrencisini Sufi Ali Efendi Medresesi'ne göndermişti. Kameriye Medresesi'nden ise 1830-31'de iki öğrenci Hatuniye, bir öğrenci ise Sufi Ali Efendi medresesine gitmişti. Elbistan Medresesi ise iki farklı tarihte olmak üzere birer öğrencisini Tekke Medresesine göndermişti. Başka medreselerden en çok öğrenci alan ise 3 talebeyle Tekke Medresesiydi. 1830-31 ve 1838-39'da medreselerden ayrılan öğrenciler de yazılmıştı. Buna göre 1830-31'de 19 ve 1838-39'da 45 öğrenci medreselerden ayrılmıştı.

Tablo 6. Medreselerde Geceleyenlerin Ölümleri ve Hareketleri

Durum/Sene	1830-31	1838-39	1842
Ölen	6	4	1
Nakledilen	8	10	0
Giden	19	45	0

1830-31’de medresesinden ayrılan 19 öğrenciden 14’ü yani % 73,68’i geldiği memlekete dönerken; kalan 5’i başka memlekete gitmişti. 1830-31’de Zileli bir öğrenci Sivas’a, Divriği’li bir öğrenci Kayseri’ye giderken iki öğrenci ise İstanbul’a gitmişti (Bk. Tablo 7.). Giresunlu bir öğrenci için başka bir diyara gittiği bilgisi girilmişti. Başka yerlere gidenlerin daha iyi bir eğitim almak amacıyla büyük merkezleri tercih ettiği öne sürülebilir. 1838-39’daysa medreselerden ayrılan 45 öğrenciden 40’ı memleketlerine dönem eğiliminde olmuştur. Bu tarihte öğrencilerin geldikleri yöreye geri gitme oranı % 88,8 oranındaydı.

Tablo 7. Medrese Sakinlerinden Kendi Memleketine Dönmeyip Başka Yerlere Hareket Edenler

Sene	Geldiği Yer	Gittiği Yer	Kişi Sayısı
1830-31	Zile	Sivas	1
	Karahisar	İstanbul	1
	Divriği	Kayseri	1
	Kafirni	İstanbul	1
	Giresun	Diyar-ı aher	1
1838-39	İstanbul	Canik	1
	Kazabad	Buhara	1
	Ahışa	Keşab	1
	Tokad	Yozgad	1
	Aydın	Sivas	1

E. Medreselerde Geceleyenlerin Kaldıkları Süre

1838-39 tarihli 2451 numaralı nüfus defteri öğrencilerin medreselerde kalış süresini açıkça belirtmişti. Medreselerde öğrencilerin geceleme süresi 10 günden 30 seneye kadar değişmekteydi (Bk. Tablo 8.). Şüphesiz kısa süre kaldığı görülen öğrenciler muhtemelen şehre yeni gelenlerdi ve bu durum onların an itibarıyla medresede ne kadar kaldıklarını ifade etmekteydi. Öğrencilerin büyük çoğunluğu 10 gün 5 sene aralığında kalanlardı. Bunların sayısı 103 kişi olup bütün geceleyenlere oranı % 36,65’ti. 6-10 sene arasında kalan kesim 40 kişiyle % 14 civarındaydı. 10 seneden fazla kalanlar ise 11 kişiydi. Daha uzun kalanların muid ya da başka bir görev sahibi olup olmadıkları belirli değildir. Bununla birlikte 20 yaş üzerinde ders-i ammların varlığı dikkat çekicidir. Bu durumda,

olağan dışı örnekler dikkate alınmadığında, medresede ortalama öğretim süresinin 5 ila 10 sene arasında değiştiğini söylemek yerinde olacaktır.

Tablo 8. Öğrencilerin Medreselerde Kalış Süreleri (1838-39)

Süre	Kalan Kişi Sayısı	Süre	Kalan Kişi Sayısı
10 gün	2	9 sene	4
25 gün	1	10 sene	11
1 ay	8	11 sene	2
2 ay	3	12 sene	1
1 sene	16	13 sene	1
2 sene	24	15 sene	1
3 sene	31	19 sene	1
4 sene	14	20 sene	3
5 sene	14	30 sene	2
6 sene	7	Müddet-i Medide	1
7 sene	6	B. siz	116
8 sene	12	Toplam	281

F. Medresede Geceleyenlerin Fiziki Görünümleri

Tokat medreselerinde kalan öğrencilerin fiziki ve ruhsal açıdan sağlık problemleri bulunmadığı 1830-1847 arasında bilgi veren defterlerden anlaşılmaktadır. Medreselerde konaklayan kişilerden sadece bir kişi yatalak olarak kaydedilmişti ve o da muhtemelen medresede bulunduğu sırada hastalanmıştı (BOA. Nfs. d. 2451: 28a).

Medresede kalanların boylarına bakıldığında önemli bir çoğunluğun orta boylu olduğu dikkatten kaçmamaktadır (Bk. Tablo 9.). 1838-39 senesinde 281 medrese sakininden 242'si orta boyluydu. Bu da söz konusu tarihte medrese sakinleri toplamının % 86,12'sine denk düşmekteydi. Uzunca ya da uzun olanlar ise 35 kişiyle %12,45 oranındaydı. 1842'de bu tablo pek de değişmemişti ve 166 medrese sakininin 124'ü yani %74,69'u orta boylulardan meydana gelmişti. Uzunca ve uzun boylular ise 26 kişiyle % 15,66 oranında seyretmişti. 1846-47 senesinde orta boylular 104 kişiyle % 72,22 dolaylarında kalmıştı. Uzun boyluların oranıysa 25 kişiyle % 17,36 düzeyine çıkmıştı. Bütün bunlara göre Tokat medreselerinde okuyanların mühim bir kısmının orta boylu olduğu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 9. Medresede Kalanların Boyları

Boy	1838-39	1842	1843-44	1846-47
Kısa	4	7	5	6

Orta	242	124	115	104
Uzunca	21	9	8	16
Uzun	14	17	14	9
B. siz	0	9	8	9
Toplam	281	166	150	144

Medrese öğrencilerinin bıyık ve sakallarına ilişkin bilgiler de verilmişti. Bunlar aynı zamanda ten rengine de işaret etmekteydi. Buna göre öğrencilerin büyük çoğunluğunun esmer, kalan kısmının ise kumral olduğunu belirtmek mümkündür. Bilhassa yaşı 20'ye gelmemiş öğrencilerin tüysüz, ter bıyıklı, şabb, şabb ter ve şabb- ı emred olarak nitelendirildiği görülmektedir. Bununla birlikte medreselerde kalanların mühim bir kısmının kumral ya da kara sakallı olduğunu söylemek mümkündür (Bk. Tablo 10.).

Tablo 10. Medreselerde Kalanların Sakal ve Bıyık Görünümleri

Görünüm	1838-39	1842	1843-44	1846-47	Görünüm	1838-39	1842	1843-44	1846-47
Ak sakallı	5	3	3	2	Sakallı	2	0	0	0
İnce bıyıklı	1	0	0	0	Sarı bıyıklı	1	1	1	0
İnce kara Bıyıklı	1	0	0	0	Sarı sakallı	10	5	5	6
Kara sakallı	46	26	25	25	Sarı ter bıyıklı	0	2	2	0
Kara kırca Sakallı	0	1	0	0	Seyrek köse sakallı	0	1	0	0
Kır sakallı	8	4	3	3	Seyrek sakallı	0	1	0	0
Kırca sakallı	0	0	1	1	Siyah sakallı	0	5	2	0
Köse kara sakallı	7	0	0	0	Şabb	48	0	0	1
Köse kumral Sakallı	1	0	1	0	Şabb-ı emred	1	23	19	26
Köse sakallı	10	11	10	6	Şabb ter	0	4	5	0
Kumral bıyıklı	3	0	0	0	Taze müzellef sakallı	0	0	0	1
Kumral sakallı	61	41	38	29	Taze sakallı	0	2	2	3
Kumral müzellef sakallı	0	0	0	1	Ter Bıyıklı	45	15	13	7
Kumral taze Sakallı	0	2	2	1	Tüysüz	1	0	0	0
Müzellef sakallı	30	15	15	23	B.siz	0	2	1	8
Müzellef sarı Sakallı	0	2	2	1	Toplam	281	166	150	144

G. Medreselerde Geceleyenlerin Birlikte Geliş Alışkanlıkları

Tokat medreselerinde geceleyen kişilerin şehre gelişinde belirli birlikteliklerin etkili olduğunu söylemek yerinde olur. Kişilerin birlikte hareketinin kaydedildiği defterlere bakıldığında bu şekilde 1838-39'da 21; 1838-39'da 34; 1842'de 35; 1843-44'te 29 ve son olarak 1846-47'de 43 kişinin varlığına şahit olunmaktadır (Bk. Tablo 11.). Bu kişilere bakıldığında öğrencilerin ağabey-kardeş; amca/dayı-yeğen; baba/babalık-oğul/oğulluk; enişte-kayınbirader gibi akrabalık bağlarıyla gelişler olduğu gibi aşiret, arkadaşlık ve hemşehrilik bağlarıyla birlikte Tokat'a ve aynı medreseye geldiklerini söylemek mümkündür. 1830-31'de Yağlıbasan Medresesi'nde kalan talebelerden ikisi kardeşleriyle gelmişti. Bunlardan Gürnlü Osman bin Musa 50 yaşındaydı ve 45 yaşındaki kardeşi İsmail için talebe olduğu bilgisi verilmişti. Yaşları belli olmayan Süleyman oğlu Halil ve İbrahim'de Giresunlu iki kardeşti (BOA. Nfs. d. 2284: 424). Bazen de bir medresede öğrencilerin önemli bir kısmı aynı memleketli olabiliyordu: Örneğin 1838-39'da Kamberiye Medresesi'nde kalan 17 öğrenciden 4'ü Turhal'ın Serpin köyü nüfusuna kayıtlıydı (BOA. Nfs. d. 2451: 31a-b). 1842'de yalnız bir örnek efendi-tebaa bağının da gelişlerde etkili olduğunu göstermektedir.¹ 1846-47 senesinde hemşehrilik bağlarıyla gelenlerin 43 kişiden 16'sını ya da % 37'sini oluşturduğunu; akrabalık bağlarının % 62,79'unu oluşturduğunu görmek mümkündür.

Tablo 11. Medrese Sakinlerinin Birlikte Geliş Alışkanlıkları

Birliktelik	1830-31	1838-39	1842	1843-44	1846-47
Ağabey-kardeş	10	24	17	17	12
Amca/dayı-yeğen	0	0	0	0	5
Aynı aşiret	0	0	0	0	2
Baba-oğul	4	2	3	2	6
Babalık-oğulluğu	0	0	0	2	0
Enişte-kayın (birader)	0	0	0	0	2
Hemşehri	3	4	2	0	16
Hemşehri ve oğulluğu	0	0	3	0	0
Refik	4	4	8	6	0
Efendi-tebaa	0	0	2	2	0
Toplam	21	34	35	29	43

¹ 2458 nolu defterde Hanım Medresesi'nde 22 yaşında Süleyman bin Ebubekir isimli Sivaslı, Handanzade notuyla bir arada verilmiştir. Bu nottan anlaşıldığı kadarıyla varlıklı bir aileden geldiği anlaşılan Süleyman'dan sonraki Mehmed bin Abdullah onun tebası olarak deftere geçirilmiştir (BOA. Nfs. d. 2458: 15).

III. Sonuç ve Değerlendirme

II. Mahmud'la beraber Rüştîye ve benzeri eğitim kurumlarının açılmasıyla birlikte medrese öğretimi giderek zayıflamaya terk edilmiştir. Bununla birlikte batı tarzı okulların Anadolu'ya yayılması uzun zaman almış; örneğin Tokat'ta ilk rüştiye 1870 senesinde açılmıştır. Bu durum XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar Tokat şehir merkezindeki medreselerin hem Tokat ve kırsalı hem de şehre yakın Canik, Trabzon, Karahisar-ı Şarki ve Sivas gibi memleketlerden gelen öğrenciler için başlıca eğitim kurumları olma özelliğini sürdürmesine yol açmıştır. Bu çalışma 1830-1847 seneleri arasında Tokat'ta öğrenim gören yabancı medrese öğrencilerini farklı yönleriyle ele almıştır.

II. Mahmud döneminden itibaren tutulmaya başlanan Osmanlı nüfus defterleri yalnız mahalleler, köyler, mezralar ve çiftlikler ya da aşiretler ve göçmenler değil aynı zamanda şehir merkezlerinde farklı mekânlarda konaklayan insanlar hakkında da bilgiler vermektedir: Hanlar, karhaneler, dükkânlar, kahvehaneler, resmi görevlilerin daireleri, Hristiyan dini kurumlarda konaklayanlar bunlardan bazılarıdır. Bunlara ek olarak medreselerde geceleyen öğrenciler de nüfus defterleri şehir dışına kayıtlı yabancı nüfusun kaydedildiği defterler içerisinde kendisine yer bulmaktadır.

Diğer bilimlerin tersine tarih biliminde özne insan ve onun eylemleridir. Geçmiş içinde insan olduğunda bir kıymet teşkil etmektedir. Bu nedenle, bu çalışmada daha önceden ilahiyat, sanat tarihi ve mimarlık gibi çok farklı disiplinler tarafından ele alınan; tarihçilerin daha çok vakıflar ve vakfiyeler aracılığıyla gelir ve giderleriyle gündeme getirdiği medreseler içerisindeki insanı oluşturan talebelerin kimlikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Taştan, tuğladan, belki de ahşaptan yapılan, Gökmedrese ve Yağbasan gibi kimisi halen ayakta kalan Tokat medreselerine hayat verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız özel bir bölgeyi ele aldığı için mümkün oldukça genellemelerden kaçınılmıştır. Bununla birlikte bazı sonuçlara da ulaşılmıştır. Bunlardan birincisi Osmanlı döneminde II. Mahmut döneminden itibaren tutulan nüfus kayıtlarının sadece bir kentteki yerleşik nüfusu tanımlamada değil aynı zamanda bölgeler arası hareketlilikleri gözlemlenmede de yardımcı olabileceği gerçeğidir. İkincisi, öğrenciler, resmi görevliler, tüccarlar ve çeşitli esnaf kollarında çalışanların bir şehrin dokusu içerisindeki yeri ve önemi nüfus defterleriyle daha iyi anlatılabilir. Zira, nüfus defterlerinin çoğu kez son kısımlarında hanlar ve medreselerde kalanlara da yer verilebilmekteydi.

Tokat medreseleriyle ilgili bu çalışmada medrese sakinleri hakkında bazı sonuçlara da varılmıştır. Medrese sakinleri birkaç fukara, seyyah ve ders-i amm dışında ilim tahsil etmek isteyen talebelerden oluşmuştur. Tokat'a gelen öğrencilerin mühim bir kısmı Orta ve Doğu Karadeniz kıyı yerleşimleri ve bunların iç bölgelerinden gelmiştir. Bilhassa günümüz Ordu, Giresun yöreleri ve iç bölgelerinden gelenler önemli bir çoğunluğu teşkil etmiştir. Tokat'a tahsil görmek üzere gelen öğrencilerin mühim bir kısmı geldiği yere geri dönerken; bir kısmı İstanbul ya da Sivas gibi merkezlere gitmiştir. Önemli bir yüzde teşkil etmeyen bu kesim bu şehirlere daha iyi eğitim ya da daha iyi iş umuduyla gitmiş

olmalıdır. Medrese öğrencileri büyük oranda 11-40 yaş aralığına yoğunlaşmıştır. Eğitim süreleri de 1 seneden 20 sene ve üzerine çıkabilmiştir. Uzun süreli kalıplara bakıldığında, bakıldığında incelenen dönemde medreselerde öğrenim görmek üzere gelenlerin burada adeta yaşamlarının mühim bir kısmını geçirdikleri ve burayı adeta bir ev gibi kullandıkları fikrini de akla getirmektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, Tokat medreselerinde geceleyenlerin nitelikleri üzerinde özel bazı bilgiler sunmuş; nüfus defterlerinden medreselerle ilgili yapılabilecek genel çalışmalara bir zemin hazırlamayı amaçlamıştır. Böylece medreseler, mimarisi ve vakıf potansiyeli dışında kalan yönleriyle ele alınmıştır. Yalnız bir merkeze dayalı bir çalışma olması ve belirli bir dönemi kapsamaması nedeniyle, çalışmada istatistiki genellemelerden mümkün oldukça kaçınılmıştır. Nüfus defterlerinden Osmanlı geneli üzerine yapılacak çalışmalarla burada bahsettiğimiz özellikler üzerine daha genel çalışmaların yapılacağı aşikârdır.

Kaynaklar

- A.Cemal (1932). *Tokat*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi Yayını.
- Acunsal Ferit (tarihsiz). *Gerçeklerin Diliyle Tokat*, İstanbul: Tanin Basımevi.
- Açıkel, A., Sağır, A. (2005). *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları-Vakfiyeler*, I, Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayını.
- Açıkel, A.(2012a). “Pervane Muineddin Süleyman Bey Vakfı (1277-1926)”, *Tokat Sempozyumu (1-3 Kasım 2012) Bildiriler*, II, Tokat: Tokat Valiliği Özel İdaresi Yayını: 149-162.
- Açıkel, A.(2012b). “19. Asrın İlk Yarısında Tokat Şehrinde Kitap Kültürü”, *Uluslararası Osmanlı Medeniyetinde Şehir Sempozyumu (25-27 Kasım 2011) Bildiriler Kitabı*, Ankara: Çorum Belediyesi Yayını: 191-214.
- Aktaş, E.(2009) *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Sancağı*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat.
- Akyüz, A. vd. (hz.) (2010). *Tokat Merkez ve İlçeleri Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri*, Tokat: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını.
- Asarkaya, H.(1941). *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Tokat: Tokat Matbaası.
- Aygün, N.(2005). *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon’da Ticaret*, İstanbul: Serander Yayınları.
- Beşirli, M. (2005). “Tokat Voyvodalığı (1774-1842)”, *Belleten*, LXIX (254): 161-215.
- Cinlioğlu, H.T. (1951). *Osmanlılar Zamanında Tokat*, 3. Kısım, Tokat: Tokat Matbaası.
- Çelik, R.(1999). *Tokat Vakıfları (1757-1810)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat

- De Tournefort, J.(2005). *Tournefort Seyahatnamesi* (ed. Stefanos Yerasimos; çev. Ali Berktaş ve Teoman Tunçdoğan), 2. Kitap, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Ercüment, S. (1991). *XIX. Yüzyılda Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Erim, N. *18. yüzyılda Erzurum Gümrüğü*, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul
- Evliya Çelebi (2001). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (hz. Yücel Dağlı vd.), V. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (1315). *Seyahatname*, V, Der-saadet.
- Genç, M.(2000). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yayını.
- Gündoğdu, H. vd. (2006). *Tarihi Yaşatan İl Tokat*, Ankara: PYS Vakıf Sistem Matbaası.
- Kuran, A. (1968). “Tokat ve Niksar’da Yağbasan Medreseleri”, *Vakıflar Dergisi*, 7: 39-52.
- Meral, Ş.(1938). *Tokat Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, Ankara: Sıhhat ve İctimai Muavenat Vekâleti Yayını.
- Özvar, E.(1998). *XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul
- Şimşirgil, A.(1992). “XVI. Yüzyılda Tokat Medreseleri”, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, VII (1): 227-242.
- Tavernier, J.B.(1713). *Les Six Voyages de M. J. B. Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes*, I, Paris.
- Textier, C.(2002). *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* (hz. Kazım Yaşar Koprıman ve Musa Yıldız; çev. Ali Suat), III, Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayını.
- Tunca, A.(2000). *Vakfiyelerine Göre Tokat Vakıfları (H. 1000-1200/M. 1591-1785)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Uzunçarşılı, İ.H.(2003). *Tokat Kitabeleri* (hz. Mehmet Mercan ve Mehmet Emin Ulu), Ankara.
- Yavi, E. (1986). *Tokat*, İstanbul: Tokat Otelcilik Turizm A.Ş. Yayını.
- Yediylıdız, B. (2003). *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Nfs. d..2284;BOA. Nfs. d..2451; BOA. Nfs. d..2458; BOA. Nfs. d.. 2459; BOA. Nfs. d.. 2470.

Salname-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317.

Salname-i Maarif-i Umumiye, sene 1318.

Tokat Şeriye Sicili (TŞS.) 21; TŞS. 2; TŞS 37; TŞS. 4; TŞS. 10.

Tokat Valiliği, 1967 Tokat İl Yıllığı.

Tokat Valiliği, 1998 Tokat İl Yıllığı.

Tokat Valiliği, 2006 Tokat İl Yıllığı

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.) Mf. 578; VGMA. Mf. 484; VGMA. Mf. 580.